

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.01.69-81>
УДК 82-97-5.09:27-287-312.47:7.034

Лілія БОМКО, асистентка
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: bomko.liliya@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9799-9479>

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПРОПОВІДІ

У статті осмислено теоретичні передумови жанрової структури української барокової проповіді в процесі її становлення й розвитку — від ранньобарокового «Учительного Євангелія» Кирила Транквіліона Ставровецького до завершальної «Науки або способу зложення казання» Йоаникія Галятовського. Форми й засади співіснування двох проповідницьких моделей — греко-слов'янської і латино-польської — розглядаються як джерело риторичних і стилістичних змін, що зумовлюють жанрові модифікації та різновиди. Із цього погляду авторські передмови, теми проповідей, їх узгодженість із різними композиційними частинами тексту дають підстави простежувати послідовну реалізацію цілісного задуму в межах усієї книги та окремих проповідницьких зразків.

Ключові слова: традиція, західні впливи, барокове проповідництво, гомілетичний трактат, модель тлумачення.

Жанр проповіді демонструє оновлення традиції в українській літературі вже наприкінці XVI — на початку XVII ст. А в другій половині XVII ст. досягає вершини, стаючи періодом найбільшої її продуктивності. На жанровій специфіці барокового проповідництва наголошує Джованна Броджі-Беркофф, припускаючи: «Напевно, немає іншого літературного жанру, настільки полівалентного і багатогранного як гомілетика, і хоча так було завжди, це особливо стосується України XVII століття» [25, 414]. Українська барокова проповідь помітно відходить від староукраїнської (греко-

Цитування: *Бомко Л.* Жанрові особливості української барокової проповіді // Слово і Час. 2022. № 1 (721). С. 69—81. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2022.01.69-81>

слов'янської) моделі в перспективі наближення до західноєвропейського (латино-польського) зразка, творячи самобутній феномен цього жанру.

Мета статті — окреслити власне барокові ознаки жанру проповіді в дискурсі теоретичних питань, беручи до уваги тексти Кирила Транквіліона Ставровецького, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського та Лазаря Барановича. Методологія дослідження спирається на порівняльно-історичний підхід з елементами феноменологічного, герменевтичного і структурного методів.

Одне з питань барокової гомілетики стосується взаємодії усної і писемної (книжної) форм; слід зважити на те, що жанрова специфіка проповіді виявляє подвійний характер комунікації з реципієнтом: слухання й читання.

Леонід Ушкалов звертає увагу на дискусію Петра Могили з Касіяном Саковичем, у якій перший робив екскурс у минуле, демонструючи існування української проповіді ще до часу хрещення Русі [20, 386—387]. Початок історії жанру — період місіонерської діяльності святих Кирила та Мефодія, від яких у Київській Русі довідалися про Христову віру. Усна форма промови стала важливим чинником навернення слухачів, якими були й княгиня Ольга, і Володимир Великий. Тобто можна говорити про початки проповідницької традиції в Україні ще до офіційного запровадження нової релігії. А від часу хрещення, особливо за князювання Ярослава Мудрого, проповідництво розвивається водночас і як писана література. Зокрема, зо середини XI ст. збереглися казання Іларіона та Теодосія Печерського, а письменство XII ст. збагатила спадщина Кирила Турівського.

Попри це, у східнослов'янській традиції до XVII ст. усна проповідь на регулярній основі не практикувалася, а її роль виконували уставні чи соборні читання, складені з доробку отців церкви. І водночас уже в XVI ст. з'явилися учительні Євангелія — «новий тип православних євангелій» [26 24], що містили настанови на всі неділі і свята, тематичні слова, почерпнуті з повчальних творів ранньохристиянського періоду. Спочатку такі збірники призначалися для читання, а згодом функціонували й в усній формі [13, 581]. «Практика шкільної проповіді» простежується в православних братствах Вільнюса, Львова, Луцька, Кременця, де з кінця XVI ст. (а в монастирі при Київському братському училищі та в Києво-Печерській Лаврі — пізніше) існувала посада «казнодія» [13, 582]. Так у період раннього барокового проповідництва в Україні відроджується «культура живого слова» [11, 191], яка, спираючись на досвід попередніх епох, оновлює традицію.

Першим реформатором жанру проповіді став Кирило Транквіліон Ставровецький. Його «Учительне Євангеліє» поєднує східну і західну традиції проповідування з католицьким і протестантським досвідом включно. Збірка містить настанови різних типів, про що повідомляє її повна назва: «Євангеліє учителное, албо Казаня на недѣляна през рокъ и на празники господскіе, и нарочитымъ святымъ угодникомъ божіимъ».

У православному середовищі новаторство Кирила Ставровецького викликало, як відомо, негативну реакцію. У передмові до читача проповідник скаржиться на обставини, у яких йому довелося працювати:

«...Удавали має сле до людю посполитого, хотачи дѣло с[вя]тоє разорити... и свѣтъ правды тмою лжѣ своєю закрити». Порівнює своїх кривдників із кротоми, що «въ тмѣ застарілого безоуміа кріютса: нехотащи обновитиса яко орель горолетный» [19].

Щойно 1619 р. в Рохманові виходить друком його «Євангеліє учительне», як 1620 р. Київський собор постановив «цієї книги не читати й по домах не тримати» [14 13], уважаючи усне казання «еретичним нововеденням» [11, 192]. Не більше й не менше, а «твори Ставровещького були визнані неправославними» [23, 33]. Такий суворий присуд значною мірою був зумовлений тим, що друковані проповіді, а що більше — їх збірки, попри перекладені «Бесіди» Йоана Золотоустого, казання Леонтія Карповича та Захарії Копистенського й кілька учительних євангелій, зокрема «простою руською мовою» (Вільно, 1616) [27. 371], у першій половині XVII ст. були радше винятком, аніж закономірністю.

У цій історичній та релігійній ситуації «Євангеліє учительне» Кирила Ставровещького вражає своїм ранньомодерним характером, що зумовило його традиційне порівняння з Йоаникієм Галятовським та його культивуванням «смаку до новизни» [20, 105]. Власне, ці проповідники, належачи до різних періодів бароко, дають змогу переконатися, що «там, де панує традиція, старе й нове завжди утворюють живу єдність, причому жодне з них не відділяється від іншого з цілковитою визначеністю» (Г. Г. Гадамер) [7, 284].

Наскрізний мотив «духовного розуму» у творчій стратегії Транквіліона відігравав роль просвітлення духовенства, бо йому «сильно залежало на тому, щоби проповідники Божого Слова мали належний рівень знань, аби могли стати основою віднови християнства та гідними партнерами в полеміці й дискусіях з іновірцями» [16 130]. Поряд зі святістю життя Кирило Ставровещький ставив високі розумові здібності проповідника; ці його погляди суперечили вченню про абсурдність віри, тобто незбагненність її об'єкта, що було поширене у Східній Церкві періоду середньовіччя. Зокрема, сучасник Транквіліона, Йосафат Кунцевич, у праці «Правила і конституції для своїх священників» писав про відсутність необхідності заглиблюватися у складні питання віри:

Нехай не досліджують легковажно жодних правд віри, але в простоті серця нехай так думають і говорять, як вірять і завжди вірила Свята Вселенська Апостольська Церква, і нехай не намагаються всього зрозуміти, бо, невміло дискутуючи чи говорячи про правди віри, можна де в чому провинитися проти віри [цит. за: 16, 130].

Отож помітна роль Ставровещького й Галятовського в піднесенні інтелектуальної культури проповідництва — передумова для порівняння цих авторів.

Іван Франко вказав на важливу роль Кирила Транквіліона Ставровещького та Йоаникія Галятовського в розвитку українського письменства. Адже вони вводили у свої твори різні художні інтертексти (апокрифи, легенди, апологи, світські оповідання) зі східних й із західних

літературно-богословських джерел. Особливу увагу Франко звертав на «матерію», яку використовують автори в проповідях: «а оповідані там “прикладні” та чуда переходять в уста народу, влітаються в канву давніших оповідань, пісень, колядок» [21:32, 216].

Вставні елементи, на які натрапляємо в їхніх казаннях, подані задля риторичної ампліфікації. Остання ще не була широко вживаною в домогілянській проповіді, із притаманним їй лаконічним викладом. І в цьому Кирило Ставровецький також виявляє новаторський підхід. Аліція З. Новак зазначає: «Транквіліон промовляє розлого, вживаючи символічні образи, а його тон тільки час від часу нагадує тон повчань настоятеля чи ієрарха парафіяльного клиру. Найчастіше це голос звучний, пророчий, моментами навіть апокаліптичний» [16, 141—142].

Риторичний чинник надає мові проповідника високого поетичного звучання. Принципи античної риторики, опосередковані в досвіді отців церкви, визначають перспективу барокового «богомислення». У пошуках правильного порядку, «що надихає, а не обтяжує» [9, 91], народжується мистецтво «живого» слова як мистецтво особливого порядку, викликаючи під перехресним впливом східної і західної традицій процес жанрових трансформацій.

Риторичні стратегії Лазаря Барановича, Йоаникія Галятовського й Антонія Радивиловського практично розкриті й у самих повчаннях і — як рефлексії щодо власних творів — у передмовах до книг. Уже назви проповідей засвідчують певну розбіжність тлумачення *мови* і *мовлення*. Лазар Баранович і Антоній Радивиловський дотримуються поширеної формули, у якій незмінним елементом назви проповіді виступає «слово», виявляючи тим співпричетність авторського «слова» і Божественного Логосу («Слово на святу велику неділю Пасхи» Лазаря Барановича, «Слово перше на Різдво Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа» Антонія Радивиловського). Натомість Йоаникія Галятовський уживає термін «казання», як у заголовках, так і в текстах своїх проповідей та гомілетичному трактаті «Наука або спосіб зложення казання», чим також підтверджує зв'язок мовлення й Логосу.

В етимологічній системі поняття *λόγος* (гр.) містить близько тридцяти українських відповідників, де головними є «розмова, мовлення, слово, раціональність, розум...» [10, 237]. Тобто, з одного боку, Логос — це «слово» в традиційному перекладі. А з другого, — мовлення (лат. *sermo*), слово в дії. *Sermo* «спочатку стосувалося бесіди, розмови, дискусії, обміну думками, вживається на позначення вдосконаленої, опанованої мови»; «передбачає усвідомлення форми» [10, 167]; «як синонім *fundatia* “красномовство”; “стиль вмілої та вченої мови”» [10, 168].

Отже, поняття «казання» має безпосередній семантичний зв'язок із мовленням: казnodій — той, хто каже / мовить / промовляє, утворюючи лінію семантичного нашарування похідних структурних одиниць. Первинне ж значення можна віднайти в етимології цього поняття та через асоціативні зв'язки, які приводять до мовлення — «царини, де “є те, що дає”, воно — завжди обдаровує й ніколи не буває даним» [10, 25] і, за

Мартіном Гайдеггером, становить буття («мова — дім буття»); «мова дарує буття» [10, 25]. Прикметно, що «логос розуміли тільки в поєднанні з “діалогом”, усередині простору, який можна назвати “риторикою”» [10, 165], що простежується вже в «Риторичі» Аристотеля. Це, з одного боку, риторика буття, бо Логос є тим Словом, яким Бог викликає речі з небуття [1, 132]. А з другого, будучи тлумаченням Святого Письма, — риторика мовлення. У цьому контексті Поль Рікер писав, що інтерпретація «передбачає теорію мовлення, а не теорію тексту» [18, 321].

Варто зазначити, що термін «слово» як жанр проповіді убирає в себе ознаку мовлення — слова в дії, постає промовляваним словом. Така тенденція помітна ще в києворуських творах («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «слова» Кирила Турівського і Кліма Смолятича), а також у барокових (слова Кирила Транквіліона Ставровецького, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича), що вказує на традиційність мислення давніх українських проповідників. Адже й проповіді Ісуса Христа називалися «Словом Божим» (Лук. 5:1) [6, 76], а у Псалмі 118 Давид називає Писання Словом (Словами) Господнім(и) [6, 75].

Досліджуючи феномен «слова» як окремого, особливого жанру в українській літературі, Петро Білоус звертає увагу на його «властиво літературне значення» [4, 115], яке синтезує символічно-міфічне поле тексту і підтексту: «Авторська свідомість творців “слів” перебуває у семантичному полі Логоса, що виражає “божественний смисл” і смисл мовленого Слова» [4, 131].

Перед виголошенням «слово» має бути записане, тобто стати літературним твором, що його слід розуміти як окремий уявний світ. Проповідь поєднує в собі цих два світи, котрі, зрештою, відмикають третій, сформований у діалогічній перехідності світу Біблії та художньої уяви автора, зустрічаючись у «внутрішньому мовленні» тексту.

Письменницька праця проповідника передбачає дію «божественного натхнення» [1, 91] Святим Духом (гр. *παράκλητος* — «помічник», «утішитель»). У передмовах до збірок казань автори часто наголошують на мотиві «особливого дару, що робить людину гідною царського сану» [1, 92], почерпнутому зі старозавітних текстів. Святий Дух наділяє проповідників неймовірною творчою силою. У «Передмові до чителника» Кирило Транквіліон Ставровецький говорить про свої повчання як про «трудное и преважное дѣло», «дѣло с[вя]тоє», через які «Д[у]хъ Б[о]жій хоцетъ всѣмъ ч[е]л[овѣ]кѣмъ сп[а]стиса, и в разумѣ истинны прійти» [19].

У передмові «Пречистой и преб[а]гословенной Д[ѣ]вѣ М[а]ріи единокорнаго С[ы]на Б[о]жого» до збірки проповідей «Огородок Марії Богородиці» Антоній Радивиловський звертався до Пресвятої Богородиці з проханням: «...былемъ в томъ не ѡставленъ ѡ М[а]ріе! Жемъ до людѣ з оустъ моихъ за м[о]л[и]твами твоими якѡ пишучи такъ и проповѣдаючи сіи словеса, мѣлъ помощ облюбенца твоего Д[у]ха С[вя]т[о]го, которій и ву працы мене змоцнѣлъ, и ву проповѣданій ѡзыком моим керовѣлъ» [17, 3]. А в передмові «До чителника православного»

Радивилівський завдячує допомозі Святого Духа: «...гды бымъ сій слѡва мои силам разуму моегѡ подлогѡ приписаль; але чтомъ колвек до сего М[а]ріи внесль Огородка, не ѡт моего ани ѡт мене самаго; але ѡт помощи Д[у]ха с[в]я[т]огѡ взлємъ» [17, 1].

У «Предсловії ко читателю» зі збірки «Меч духовний» Лазар Баранович увів міркування про момент «передачі божественної енергії» [3, 56] від Святого Духа, яка з'являється в думці автора перед складанням проповіді та живить його розум до моменту завершення твору. Дух, за словами Мартіна Бубера, «воліє стати висловом і твором» [5, 202]: «М[о]лю Т[а] н[ы]нѣ и Азъ: даджъ и мнѣ ѡт Исполненіа тогѡ же Д[у]ха с[в]я[т]а[гѡ] принати, Азъ же зде начнѹ гла[голи]ти Слово Твое Б[о]жїе съ дерзновенїем, на ползу всѣм Чтѹщимъ и Послушающимъ»; «[Бож] сподобил естъ бытии Концѹ дѣлу моему... не презрѣль дѣло рѹкъ моихъ, и Концем дѣло вѣнчал» [3]. Водночас це дух, «який продовжує жити у вислові й творі» [5, 202], а отже, є тим поривом, який змушує проповідь відбуватися в дійсності.

Письменники применшують свою працю перед Богом, застосовуючи «топос скромності» — поширений у церковній прозі засіб, яскраво виражений у передмові Радивилівського («Бы не ты ѡ Пребл[а]-г[осло]веннаа Д[ѣ]во М[а]ріе за мною грѣшнымъ, не годнымъ, и не заслужонимъ слѹгою своимъ, до С[ы]на своегѡ м[о]л[и]твы вносила! ...что бы твоегѡ годно было Огородка, ани писати, ани вымовити» [17, арк. 1 зв.]) і в Лазаря Барановича («Сила егѡ в немощї моеї совершиса: десница Г[оспод]на сотвори силу въ писанїи немощнымъ десницы моеа» [3, арк. 12 зв.]). Власну свободу проповідник зіставляє з Божою волею («свобідна воля»). Адаже поряд із природним знанням, яке може досягнути людський розум, у Божественному Об'явленні проповідник отримує надприродне знання [1, 195], яке є «не-речове» в людині й осмислюється як «образ і подоба» Абсолюту [1, 200].

У передмові до «с[в]ященникѡвъ законныхъ новѣчкихъ» збірки «Ключ розуміння» Йоаникій Галятовський торкається питання взаємодії віри і справи: місія проповідника, на його думку, полягає в тому, щоб навертати невірних на християнство, а грішним указувати на правдивий шлях покаяння, за що він «отримає велику нагороду від Бога» [8, 3]. Галятовський наголошує на спасенному значенні цієї праці: проповідник рятується сам і рятує людей складанням казань. Це і є для них тією справою, у якій віра оживає, бо, за Лазарем Барановичем, «вѣра без дѣл м[е]ртва ест» [3]. Отож книжність у літературній праці барокового проповідника відіграє дуже велику роль як «засіб наближення до сакральної сфери» [15, 55].

У духовній культурі бароко, відкритій до метафоричної мови, простежується тенденція закладати в назву книги певний символічний код («Ключ розуміння», «Меч духовний», «Труби словес проповідних», «Огородок Марії Богородиці»), інтерпретація якого складає основу передмови до збірки. «Меч духовний» у тлумаченні Лазаря Барановича — це Божий голос: «Сей Мечъ Д[у]ховный Г[о]л[ос]ъ Б[о]жїи исходящї изъ Усть Х[ристо]вых, не убивает но живит» [3].

Свої проповіді Антоній Радивилівський порівнює із квітами, які ростуть у саду («огородку») Марії Богородиці: «...той ѿ мене розмаитыми Словесы новонасажденный Огородокъ, злучи з собою якѡ огородкомъ; абы при цвѣтѣ въ тебѣ выросломъ Хр[и]стѣ, и сіи мои написаныи и проповѣданныи словеса, якѡ цвѣты нѣ которыи неувадали» [17, арк. 1 зв].

Йоаникій Галятовський тлумачить назву збірки «Ключ розуміння» в невеликому вступі, адресованому читачеві («Чителнику ласкавый»). У поясненні відкривається міметична мета книги: її назва «Ключ», тому що «с[вя]щенником до Казанѣ двери ѿтмыкаеть» [8, 2]. Тобто, читаючи проповіді «Ключа розуміння», священники могли за зразком Галятовського скласти свої казання, чим відмикали собі й іншим людям двері до Неба.

Книга унікальна тим, що містить перший в Україні гомілетичний трактат «Наука албо способъ зложеня казанѣ», у якому автор систематично описує вказівки, необхідні для написання проповідей: тема, композиція, ампліфікація, біблійні цитати й система небіблійних джерел. У другій частині трактату («Наука албо способъ зложеня казанѣ на погребѣ»), що, за словами Аліції Новак, «є добрим теоретичним доповненням та своєрідним посібником із застосуванням зразків похоронних проповідей» [27, 372], гомілет подає варіанти тем для складання проповідей на похорон. А взірці його похоронних казань — у пізнішому, львівському, виданні збірки «Ключ розуміння» (1665). Широкий теоретичний матеріал обох трактатів Йоаникій Галятовський практично втілює у проповідях: «Способъ зложенѣ Казанѣ, которыи тутъ написалем, ѡбачишь въ всѣхъ моихъ казанѣхъ» [8, 488].

За спостереженнями Л. Ушкалова, літературний твір бароко постає «в технічному плані» як результат взаємодії трьох складників: *теми* як основи твору, *взірця*, тобто певного спектра авторів для наслідування і *матерії*, яка «виступає в ролі конструктивного матеріалу» [20, 70]. У своїй гомілетичі Галятовський демонструє важливість кожного із цих елементів для написання проповіді, з увагою на теми, яка виступає «фундаментом» усього казання [8, 487] та на способах ампліфікації (розгортання) теми.

Закладена вже в епіграфі, тема проповіді стає результатом смислових пошуків інтерпретатора і є задумом тексту, тому процесу написання передуює вибір теми, з якою має співвідноситися кожна частина проповіді — ексордіум (вступ), нарація (основна частина) і конклюдія (висновок).

Автор «Науки...» увиразнює актуальні барокові особливості, коли говорить про можливий, але застарілий підхід до написання проповіді (без теми): «Можеть часомъ казане бытии и без темы, ѡбачишь такое казане у с[вя]того Василіѣ Великого на чтырдесят[т] М[у]ч[е]ников и оу с[вя]того Іоанна Златоустого на похвалу с[вя]тыхъ Верховныхъ Ап[осто]-л[ов]ъ Петра и Павла, але того стваю Казнодѣи теперѣшнего вѣку рѣдко заживають» [8 493]. Отже, тема в бароковій проповіді — це

її змістова домінанта. Найбільші проповідницькі джерела, за Йоаникієм Галятовським, — Біблія, книги отців церкви, церковні гімни.

Важливою умовою є співзвучність загальної теми з кожною частиною казання, що разом творять композиційну цілісність. І цей момент стає ключовим у трактаті: Йоаникій Галятовський не лише накреслює схему систематичних правил для написання проповіді з обов'язкових трьох частин, але кожен свою пораду вписує в єдину модель тлумачення. Структурно-композиційні особливості казання виявляють повноту розуміння через «герменевтичну триаду» [1, 497] — розуміння (*intelligere*), тлумачення (*interpretare*) і застосування (*applicare*).

У контексті риторичної ампліфікації Галятовський пропонує два інтерпретаційні підходи: «через різний сенс багато і різних речей одним іменем називаються» (приклади: «Казання на В'їзд Господній», «Казання на Воскресіння Христове») та «одна річ багатьма і різними іменами називається» («Казання на Обрізання Господнє»), «такъ и ты шукай розныхъ именъ, котрыи одной речи служать, то латво розширишь свое казане» [8, 497].

Автор «Науки...» подає широкий спектр джерел, із яких проповідник може черпати матерію: Біблія, життя святих, праці отців церкви, історії та хроніки, а також книги про звірів, птахів, риб, дерева, камені, різні води тощо. Власне кажучи, матерія є «засобом ампліфікаційної практики, таким собі “вбранням думки”» [20 70], тобто матеріалом, який конструє художній твір.

Тим часом уже в першій половині XVII ст. польський проповідник Яцек Міяковський у своїх проповідях подавав різні види прикладів, які утримували увагу аудиторії: «Свої моральні вчення Міяковський проілюстрував яскравими прикладами, які пожвавили дискурс і викликали зацікавлення у слухачів» [28, 120].

Роль взірців виконують, з одного боку, різноманітні докази (аргументи), серед яких найголовнішим і найбільш цитованим є Святе Письмо: «До того що мовишь на Казаню, доводи того писмом с[вя]тымъ з Библѣи, албо свѣдоцством с[вя]того ѡ[т]ца якогѡ Уч[и]тела Ц[е]рковного, албо прикладом, албо подобенством, албо якимъ колвекъ доводомъ потверди и подопри свою мову» [8, 495]. Кожний аргумент має вплинути на адресата мовлення так, щоб переконати його.

З другого боку, гомілетичні правила Галятовський ілюструє прикладами з власних проповідей, що робить трактат жвавим і динамічним. Автор веде діалог із читачем, пропонуючи певні формули, які змушують повертатися до проповідей «Ключа розуміння», щоб поглянути на них очима критика:

Можеш повабит[и] люде[й] до слухана, гды любо в н[е]д[ѣ]лю, любо в с[вя]-то будеш им на казаню ѡбъцат[и] якую новую реч показат[и], которой ѡны не видали и не чували, гды им ѡбъцатимеш показат[и] на Казаню якую дивную и неподобную речъ. Читай першое мое Казане на покровъ прес[вя]тои Б[о]городици. Тамъ в Пропозыщии дивную и неподобную речъ ѡбъцалем показати, же пр[е]ч[и]стал Д[ѣ]ва зважила огонь, змѣрила вѣтеръ, и завернула назадъ д[е]нь прешлый, потымъ тое в Нарраціи показалемъ [8, 492].

«Нова річ» у риторичній концепції Йоаникія Галятовського — це ідея концепту, яка виконує функцію естетичного впливу на реципієнта, впливу на емоції через подив, тобто через «дивную и неподобну речь», яку досі «не видали и не чували» [8, 491]. Про «дивну річ» Галятовський повідомляє вже на початку мовлення, у пропозиції, тобто біблійному епіграфі до казання, котрий може свідчити про авторську винахідливість (добір цитат зі Святого Письма та перенесення їх на тематичне полотно проповіді). Яскраві приклади таких концептів можна спостерегти в біблійних цитатах-епіграфах «Казання на Воскресіння Господнє» («засяє серед ночі сонце і місяць тричі на день; і з дерева буде капати кров, камінь подасть голос свій» (3 Езд. 5:4—5)), «Казання на Успіння Пресвятої Богородиці» («І з'явилась на небі велика ознака: Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на її голові вінок із дванадцяти зір» (Об. 12:1)), «Казання на Покрову Пресвятої Богородиці» («Зваж мені вагу вогню, або виміряй подув вітру, або поверни назад день, який уже минув» (3 Езд. 4:5)).

Отож ефекту подиву барокові проповідники досягали, застосовуючи концепти або кончетто (від. лат. *concertus* — поняття) [11, 29], вироблені на основі «пошуку до новизни як такої» або ж «інтелектуального пошуку» [20, 108]. Концептні образи віддзеркалюють внутрішню структуру «гармонії в дисгармонії буття» [20, 107], відкриваючи далекі поняття у близькому контексті, і вказують на рівень творчої винахідливості автора, на «дотепність, влучність й свіжість вислову» [11, 29]. Концепти зустрічаємо у проповідях Лазаря Барановича та Антонія Радивилівського. А Йоаникія Галятовський не лише застосовує їх у своїх творах, а й осмислює як текстотвірний матеріал для проповідей у теоретичному аспекті.

У другій частині трактату «Наука албо способъ зложеня казаня на погребѣ» автор подає образи-концепти, окреслюючи їхні джерела та значення. Наприклад, із герба: «Шолом спасіння і меч духовний, що є голос Божий, той Концепт можеш взяти з герба померлого» [8, 502]; чи від часу: «Можеш у казанні скласти концепт від часу, у який померла людина. Наприклад, якщо померла в понеділок, будеш говорити, що для того Бог забрав її зі світу у понеділок, щоб Ангели її душу до неба донесли, бо понеділок — день Ангельський» [8, 507] (Переклад мій. — *Л. Б.*).

Трактат «Наука або спосіб зложеня казання» був першою в Україні спробою ввести церковну риторичку в загальну систему теорії літератури поза рамками навчальної дисципліни. Відомо, що від часу заснування Києво-Могилянської академії (1632) кожний викладач риторички мав підготувати власний навчальний курс. Найдавнішим збереженим прийнято вважати латиномовний рукописний курс «Оратор могилянський» (1636) Йосипа Кононовича-Горбацького, який складається із двох частин — риторички й діалектики. У середині — другій половині XVII ст. риторичні курси викладали Лазар Баранович, Йоаникія Галятовський та Стефан Яворський («Риторична рука»). А майже століття потому з'являються відомі трактати з поетики й риторички Феофана Про-

коповича «De arte poetica libri III» (1705), «Про риторичне мистецтво десять книг» (1706) та курс поезики Митрофана Довгалевського «Сад поетичний» (1736), з окремим розділом про риторику.

Взірцями для риторик у Києво-Могилянській академії були античні теорії красномовства, передусім Аристотеля, Цицерона та Квінтіліана. Водночас у настановах вітчизняних авторів помітні впливи західної традиції.

Новою у практиці українського проповідництва стає ознака барокової вченості: оратор — це всебічний інтелектуал (письменник, викладач-професор та автор курсів, духовний наставник тощо). Такий погляд утвердився у стінах Києво-Могилянської академії, де в другій половині XVII ст. сформувався гурток з учених-проповідників, найголовніші з яких — Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивилівський — за тодішніми традиціями одночасно з викладанням мали писати й виголошувати проповіді [22, 7].

Отже, отримані результати дослідження показали, що жанр проповіді в контексті барокової літератури розвивається з урахуванням риторичних теорій і стильових засобів бароко. Щільний зв'язок тлумачення з риторикою другої половини XVII ст., а саме з такими її античними поняттями, як літературна композиція, «мистецтво рецензування тексту», принцип аналогії, виникає в українській літературі завдяки біблійній герменевтиці. Рефлексії теоретичного характеру стосувалися різного роду питань письменницької майстерності, яких проповідники побічно торкалися в передмовах до своїх збірок казань. Значним проривом у розвитку гомілетичної теорії в Україні стає трактат «Наука або спосіб складання казання» Йоаникія Галятовського.

Проповідницький дискурс XVII ст. дає змогу розгледіти особливості стилю кожного з авторів. Спроба залічити їхні проповіді до греко-слов'янської або до латино-польської моделей не зовсім відповідає «художньо-літературній природі» [12, 31] цих творів, які часто переходили межу очікуваних можливостей.

Стиль бароко закріпив в українській літературі новий тип проповіді, яка з погляду і форми, і змісту не подібна до зразків візантійської та давньої української гомілетичних моделей. Зміни в риторичній організації казань стали наслідком трьох взаємоузгоджених чинників: перший стосується західноєвропейських (католицьких) впливів; другий — впливів попередніх епох (античності та середньовіччя); третій узгоджує в собі два попередніх у моделі барокового світогляду, формуючи оригінальну манеру жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С.* Софія-Логос. Словник. 3-тє вид. Київ: Дух і Літера, 2007. 650 с.
2. *Ансельм Кентерберійський.* Монологіон. Прослогіон / перекл. з латинської мови Ростислав Паранько, вступна стаття, коментарі Андрій Баумейстер. Львів: Видавництво УКУ, 2012. 286 с.
3. [Баранович Л.]. Меч духовный. Київ: Тип. Печер. лаври, 1666. 464 с. з грав.
4. *Білоус П.* Літературна медієвістика. Вибрані студії: У 3 т. Т. 2: Художній світ давньої української літератури. Житомир: ПП «Рута», 2012. 428 с.

5. Бубер М. Я і Ти // Бубер М. Я і Ти. Шлях людини за хасидським вченням. Пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2012. С. 25—223.
6. Гарднер А. На сторожі істини. Тверезий погляд на докази. Київ: Книгоноша, 2020. 168 с.
7. Гадамер Г. Г. Истина і метод. У 2 т. Т. 1 / Герменевтика I: Основи філософської герменевтики / пер. з нім. О. Мокровольський. Київ: Юніверс, 2000. 288 с.
8. [Галятівський Й.]. Ключ разумѣнія священником законным и свѣцким належачій. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1659. 512 с.
9. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. [У 5 т.]. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1. 576 с.
10. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / пер. з фр. [У 5 т.] Київ: Дух і Літера, 2011. Т. 2. 488 с.
11. Ісиченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII—XVIII ст.). Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Львів: Святогорець, 2011. 568 с.
12. Кого наслідували українські проповідники XVII ст. — греків, римлян чи поляків? // Наукові записки НАУКМА. 2015. Т. 176. Філологічні науки (літературознавство). С. 31—35.
13. Корзо М. Православная проповедь в Речи Посполитой XVII в.: некоторые наблюдения / The Orthodox Sermon in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the 17th Century: Some Observations // Slovĕne. 2017. № 2. С. 578—596.
14. Криса Б. Проповідник Слова Божого. Вступне слово // *Ставровецький Кирило Транквіліон*. Учителне Євангеліє / пер. з ц.-сл. Б. Криса, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів: Свічадо, 2014. С. 7—18.
15. Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
16. Новак А. Традиційні теми повчань для священників у Євангелії учительному // Кирило Транквіліон Ставровецький — проповідник Слова Божого / упоряд. Б. Криса, Д. Сироїд. Львів: Видавництво ЦКУ, 2017. С. 125—142.
17. [Радивилівський А.]. Огородок Маріи богородици rozmaитими цвітами словес на празники господскія богородичны и проч. Київ: Тип. Печер. лаври, 1676. 1128 с. з грав.
18. Рікер П. Що таке текст? Пояснення і розуміння // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. 2-ге вид., доп. Львів: Літопис, 2001. С. 305—323.
19. *Ставровецький-Транквіліон К.* Євангеліє учительне. Роҳманів, 1619, 691 арк.
20. Ушкалов А. Література і філософія: доба українського бароко. 2-ге вид., стер. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. 416 с.
21. Франко І. Зібр. тв.: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1976—1986.
22. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського — видатна пам'ятка української мови XVII ст. // *Галятівський І.* Ключ розуміння. Київ: Наук. думка, 1985. С. 5—51.
23. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. Прага: Український видавничий фонд, 1931. 176 с.
24. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ: Лаурус; Критика, 2017. 704 с.
25. Brogi Berkoff G. The sermons of Antoniý Radyvylov'skyj: history, culture, mentality // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ: Laurus, 2012. С. 414—424.
26. *Kuczyńska M.* Ruska homiletika XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyficzna funkcjonalna (Cyryl Stawrowiecki: Ewangelia pouczająca. Rachmanów 1619; Joannicjusz Galatowski: Klucz rozumienia. Kijów 1659). Szczecin, 2004. 326 s.
27. *Nowak A.* Rola kazań żalobnych w ruskim odrodzeniu cerkiewnym (Rzeczpolita w XVII w.) // *Dialog z Tradycją*, t. 6: Dawna i współczesna kultura funeralna / edited by Iwona Steczko and Renata Dźwigoł. 2017. Kraków: Collegium Columbinum. S. 369—382. 28.

Panus K. Fenomen kaznodziejstwa miejskiego // Terminus, 2009. Z. 1—2 (20—21). S. 113—130.

Отримано 3 червня 2021 р.

REFERENCES

1. Averintsev, S. (2007). *Sofia-Lobos. Slovnyk*. (3rd. ed.) Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]
2. Anselm of Canterbury. (2012). *Monolobion. Proslobion* (R. Paranko, Trans.). Lviv: UKU. [in Ukrainian]
3. Baranovych, L. (1666). *Mech dukhovnyi*. Kyiv: Typohrafia Pecherskoi lavry. [in Old Ukrainian]
4. Bilous, P. (2012). *Literaturna mediievistyka*. (Vols. 1—2, Vol. 2). Zhytomyr: Ruta. [in Ukrainian]
5. Buber, M. (2012). Ya i Ty. In M. Buber, *Shliakh ludyny za khasyds'kym vcheniam* (pp. 25—223; Trans.) Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]
6. Gardner, L. (2020). *Na storozhi istyny. Tverezyi pohliad na dokazy* (Trans.). Kyiv: Knyhonosha. [in Ukrainian]
7. Gadamer, H.-G. (2000). *Istyna i metod*. (Vols. 1—2, Vol. 1; O. Mokrovolskyi, Trans.). Kyiv: Yunivers. [in Ukrainian]
8. Galiatovskiy, Y. (1659). *Kliuch rozuminnia*. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [in Old Ukrainian]
9. *Yevropeyskyi slovnyk filosofii: Leksykon neperekladnosti*. (2009). (Vols. 1—5, Vol. 1; Trans.). Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]
10. *Yevropeyskyi slovnyk filosofii: Leksykon neperekladnosti*. (2011). (Vols. 1—5, Vol. 2; Trans.), Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]
11. Isichenko, I. (2011). *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII—XVIII st.)*. Lviv: Sviatohorets. [in Ukrainian]
12. Koho nasliduvaly ukrainski propovidnyky XVII st. — hrekiv, rymlian chy poliakiv? (2015). *Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo)*, 176, 31—35. [in Ukrainian]
13. Korzo, M. (2017). Pravoslavnaia propoved v Rechy Pospolitoi XVII v.: nekotoryie nabliudeniia / The Orthodox Sermon in the Polish-Lithuanian Commonwealth of the 17th Century: Some Observations. *Slovéne*, 2, 578—596. [in Russian]
14. Krysa, B. (2014). *Propovidnyk Slova Bozhoho. Vstupne slovo*. In Kyrylo Trankvilion-Stavrovetskyi, . *Uchytelne Ievanbeliie* (B. Krysa, D. Syroid, T. Trofymenko, Trans.; pp. 7—18). Lviv: Svichado. [in Ukrainian]
15. Matushek, O. (2013). *Propovidi Lazara Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian]
16. Novak, A. (2017). Tradytiini temy povchan dlia sviashchenykyv u Yevanhelii uchytelnomu. In B. Krysa, & D. Syroid (Eds.), *Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi — propovidnyk Slova Bozhoho* (pp. 141—142). Lviv: TsKU. [in Ukrainian]
17. Radyvyl'ovskiy, A. (1676). *Ohorodok Mariii Bohorodytsi*. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [in Old Ukrainian]
18. Ricœur, P. (2001). Shcho take tekst? Poiasnennia i rozuminnia (Trans.). In M. Zubrytska (Ed.) *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* (2nd. ed.; pp. 305—323). Lviv: Litopys. [in Ukrainian]
19. Stavrovetskyi-Trankvilion, K. (1619). *Yevanbeliie uchytelne*. Rokhmaniv. [in Old Ukrainian]
20. Ushkalov, L. (2019). *Literatura i filosofii: doba ukrainskoho baroko* (2nd. ed.). Kharkiv: Vudavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian]
21. Franko, I. (1976—1986). *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—50). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
22. Chepiha, I. P. (1985). “Kliuch rozuminnia” Ioanykii Haliatovskoho — vydatna pamiatka ukrainskoi movy XVII st. In I. Haliatovskiy, *Kliuch rozuminnia* (pp. 5—51). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

23. Chyzhevskiy, D. (1931). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini*. Prague: Ukrainskiy vydavnychiy fond. [in Ukrainian]
24. Yakovenko, N. (2017). *Uposhukakh Novoho neba: Zhytia i teksty Yoanykia Galiatovskoho*. Kyiv: Laurus; Krytyka. [in Ukrainian]
25. Brogi Berkoff, G. (2012). The sermons of Antony Radvylov'skyj: history, culture, mentality. In *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko* (pp. 414—424). Kyiv: Laurus.
26. Kuczyńska, M. (2004). *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna* (Cyryl Stawrowiecki: *Ewangelia pouczająca. Rachmanów 1619; Joannicjusz Galatowski: Klucz rozumienia. Kijów 1659*). Szczecin. [in Polish]
27. Nowak, A. (2017). Rolakazań żałobnych w ruskim odrodzeniu cerkiewnym (Rzeczpolita w XVII w.). In I. Steczko, & R. Dźwigoł (Eds.), *Dialog z Tradycją, t. 6: Dawna i współczesna kultura funeralna* (pp. 369—382). Krakow: Collegium Columbinum. [in Polish]
28. Panuś, K. (2009). Fenomen kaznodziejstwa miejskiego. *Terminus, 1—2* (20—21), 113—130. [in Polish]

Received 3 June 2021

Liliia Bomko, assistant lecturer
Ivan Franko National University of Lviv
1 Universytetska st., Lviv, 79000
e-mail: bomko.liliya@gmail.com
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9799-9479>

THE GENRE FEATURES OF UKRAINIAN BAROQUE SERMON

This paper is an attempt to comprehend the theoretical preconditions of the genre structure of the Ukrainian baroque sermon in the process of its formation and development starting from “Teaching Gospel” of the early baroque period written by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi till the homiletic treatise “The Art or the Method of Composing the Sermon” by Ioanykii Galiatovskiy. The forms and principles of coexistence of two homiletical patterns, Greco-Slavic and Latin-Polish, are considered as a channel of rhetorical and stylistic changes that determine genre modifications and varieties. Viewed in this way, the author’s introductions, topics of sermons, and their consistency with different composite parts of the text give grounds to observe the consecutive actualization of the whole conception within the ambit of the whole book and individual sermon samples.

One of the key issues is the interaction of oral and written (book) forms of a sermon, which reveals a double level of communication with the recipient: listening and reading. This is demonstrated by the oral practices of preaching by Kyrylo Trankvilion Stavrovetskyi, Ioanykii Galiatovskiy, Antonii Radvylovskiy, and Lazar Baranovych, on the one hand. On the other hand, in their collections of sermons named “Key of Understanding”, “Virgin Mary’s Garden”, “Spiritual Sword”, “Trumpets of Sermon Words”, the authors, in addition to the practical part, give some theoretical comments and reflections on their creative process, endowed with divine power.

The development of the theory of Ukrainian baroque preaching was greatly influenced by the homiletic treatise by Ioanykii Galiatovskiy “The Art or the Method of Composing the Sermon”, in which the author consistently elaborates the main issues concerning the theme, composition, examples, and amplification.

Keywords: tradition, western influences, baroque preaching, homiletic treatise, interpretation pattern.